

Թեան Հոսովմայեցւոց (Եկեղ. Պատմ. էջ. 64) : Իսկ Խորենացի կ'ըսէ « Եւ եղև պատերազմ ընդ նա (Հերովդէս) և ընդ Արեւո վասն անարգանաց դատերն. յուրում սաստկապէս հարեալ սաստկեցան զօրքն Հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց, որպէս յաստուածաշին գողցես տեսչութենէ, վրէժս հատուցանել ընդ մահուան Մկրտչին » (Բ. ԻԹ.) : Հոս ալ Մովսեսի աղբիւրն մի միայն Յովսեփոս է, որ Արգարու միայն կուտայ զօրծել : Ուր որ Յովսեփոսէն կը հեռանայ, յայտնի նպատակ ունի հայկական վիպասանութիւն կամ հայ ազնուականաց նախապաշարումն նախապատուել : Որով լուկուլլոս՝ Վայկուն յեղուզակ մը կ'ըլլայ՝ (Բ. ԺԶ.) : Բարգափրան՝ Ռչտունեաց նախարարութեան նահապետ կը դրուի (Բ. ԺԺ) : Պակարոս տակառապետին տեղը Գնէլ ոմն ի տանէ գնունեանց կ'անցնի (Բ. ԺԹ), որոնք ժառանգական տակառապետք էին հայ թագաւորաց, և ետքէն

ալ շատ անգամ Գնէլ անունը կրեցին : Երբ Հիւրկանոսին ազատութիւնը Պարթևաց գերութենէն պատմելու համար՝ Խորենացին վիպասանութիւն մը կը շինէ (Բ. ԻԴ.), որով Բագրատունիք հայրենի կրօնը կը թողուն (Բ. ԻԴ.) : Արգարու Հերովդէս Անթիպատրի դէմ ըրած պատերազմին զօրավարն Խոսրէն արծրունի էր (Բ. ԻԹ.) որ Սանատրկոյ պատմութեան մէջ ալ յիշուի (Բ. ԼԶ) : Այս մասը շատ կը հեռանայ Մովսեսի պատմութեան միւս մնացած ամբողջութենէն, իր արտաքին ձևովն : Արշամ, Ա. Արտաշիսին որդին ըլլալով, ըստ Խորենացւոյն, Տիգրանայ և Արտաւազդայ այս պարագոյ միջոցներն պարզ ձեռք խառնուած են, իրօք ալ չկան ասոնք՝ Սեբէոսի գրոց Մարաբասէն եղած քաղուածին մէջ, որուն վրան խօսեցանք բիւ մը վեր :

Կը շարունակուի :

ԱՐԱ ԳԵՂԵՅԻԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ

Ա. Ե. ՊԱՐՐԻԼԵԱՅ

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Հայոց ծոք

Տեսան հայկական արծուիք որ իրենց բոյները անթիւ բազմութենէ պաշարուած էր : Լերանց գագաթունքը, սարերն, բարձրաւանդակներն ու զառի վայրք՝ դիտուողներով լեցուեր էին : Գեռ դրօշուկը չէին զանազանուէր, և ոչ իսկ կարելի էր հաշուել խառնադանձ բազմութեան թիւը : Բայց կը տեսնուէր հեռուէն, և իրականէն աւելի մեծ կ'երևար տեսութեան անթիւ գումարտակաց արծուով :

— Անմահ զիւր, — զօրեց Ամրատ, դիտելով շուրջանակի լայնատարած բլուրները, որոց մէջէն կ'երկայէր Սիրաս երա-

զասահ : — Ինչպիսի՞ թանձրախիտ անտառ մը զինուորաց :

— Անհամար բազմութիւն, այո՛, բայց ոչ զօրութիւն, ըսաւ Վաչագակ, գոռոզութեամբ ոտք ելլալով : — Կիջնան լեռներէն ու կը փախչին դաշտավայրէն : Ինչպէս կ'ընեն սովորաբար աւազուտ անապատին մէջ : Ինձի աւելի մտածել տուողն միւսներն են որ կը յառաջեն ձախակողմեան գետափէն :

Այսպէս ըսելով Տարբազու իշաանն, կը ցուցնէր մասնանիւ ձիաւորաց բանակ մը, որ գուրս կ'ըլլար հովտին խորերէն : Բաբելացոց ալ թեոյն յառաջապահ զօրքն էր, որ տեղեաց անձկութեան համար նոյն կողմէն կը յառաջէր, թողլով իր ու բանակին կենդրոնին մէջ Եփրատ գետը :

— Բաժնուած է զօրութիւններն, — ը-

սաւ Սմբատ, յաջողութեան ու յաղթութեան ծայնով մը:

— Կրնայ ըլլալ — պատասխանեց Վաշգակ զառնութեամբ: — Սակայն շատ անլի մեծ բաղմութիւն մ'եկած պիտի ըլլայ զիրութեամբ աշակողման գետափէն: Եպատակին է երկու կողմանէ պաշարելու խորամանկութեամբ ջրջապատել զմեզ: Բայց Ստուռած վկայ, ինչուան որ ինչայ իռնիւրէն այդ անհամար բաղմութիւնը, մենք երկու կը ճեղքենք զաշտափայրին բանակը, ու անկէջ ետքը զժուարին կ'ըլլայ կրկին միութիւնը:

— Իսէ քեզի Զրուսն, — ըսաւ զեղեցիկն Ուրա, որ կեցեր էր քիչ հեռու, մտադրութեամբ դիտելով չորս կողմը: — Իրաւցընէ առաջին ճակատը կ'ըլլաւ, և մօտ է Ուշտունեաց անտառներին:

Ճշմարիտ էր թագաւորին ըսածը, Վասն զի մինչդեռ Բաբելացւոց ալ թէ երբ կը բաղկանար Մարաց ձիաւորներէն ու Մարտու տախարէին աղեղնաւորներէն, կ'ըլլաւա՛յր գետոյն միւս կողմէն, ջնանով հուն մը գտնալու, կենդրոնն ու ձախ թէն համարձակ յառաջ կուգար այն լայնարձակ դաշտին վրայէն՝ զոր ձևացուցեր էր Եփրատ ողողմամբ՝ իր աջակողմանն եզերացը վրայ: Քուշացի աղեղնաւորաց շատ մը վաշտեր Պայաստու պարսաւորաց հետ խառնուած՝ առկէն կ'իրթային, լայնելով սպտերագմին ճակատը, որոց աղեղները ուսերնուն վրայ լարած էր, պարտաստք նետահարելու առաջին թշնամին որ հանդիպի: Իսկ կառքերը որ երրորդ շարքը կը կազմէին չէին տեսնուէր զինելոց այդ խուռն բազմութեան մէջէն:

— Շատ աղէկ, ուրեմն ի՞նչ պիտի ընենք արքայ, — հարցուց Վաշգակ, թշնամոյն անթիւ բազմութիւնը դիտելէն ետքը: — Թողունք ուրեմն որ զեռ յառաջինն ու դիմեն վրանիս՝ պատերազմի օրինաւոր կարգօք:

— Ո՛չ. — գոչեց թագաւորը: — Վաշայ պարսաւորք գարաւած են Ուշտունեաց անտառակին քով: Իրենք որ բազմաթիւ են ու զօրաւոր, կը սկստին պարսաբարել բարելացուց հեծելադուր, և մենք կը լրացնենք իրենց գայծը դիմելով վրանին ձիարձակ՝ խառնակութեան ատեն: Որո՞նք որ մտքերնին դրած են, — կրկնեց թագաւորը բարձրձայն, որպէս զի ամեն մօտ եղողներն լսեն, — ամենայն ծանր վտանգաց դիմագրաւելու հայրենեաց փրկութեանը համար, պէտք չէ որ տարակուսին այս բանիս վրայ: Մտածել կուտան ինծի մէկականներն միայն որ կը յառաջեն վտրէն, և տեղ տեղ կ'եննալով ձիաւոր-

ներ կը դրկեն իմանալու զետոյն հուն կողմերը:

— Պատերազմական արուեստ, — գոչեց Տարբազու իշխանը ծագրածութեամբ: — Գետոյն հուն կողմէն անցնելով, իրենք իրենց բանակը կը վտանգեն:

— Աղէկ կ'ըլնես, իմաստունդ Վաշգակ: Կ'ուղին խաբել զմեզ որպէս զի յառաջիկը տկար թողով մեր բանակը, որուն վրայ հասնին յարմար առթին: Ուրեմն կը մտածեմ որ այս բարձունք վրայ սպասելու է: Երթան Տարբազու աղեղնաւորներն ու ծածկուին այդ երեք կարգ կազմաւախեաց տակ: Հօնկէց և ոչ թէ ուրիշ կողմէն պիտի փորձէ թշնամին անցնելու զգետը, և ջնանն ամենայն կերպով արգելելու: Կուրենք որ ծանօթ մտ իրենցի ես զօրացդ, պահպանէ նոյն դիրքը: Մեր ամենէն տկար կողմը հօն է, անոր համար փորձ ու սրամիտ զօրասպետի պէտք կ'այ: —

Այսպէս խօսեցաւ պատանի թագաւորն. և վաշտակ լաւ ըմբռնելով ըսածին ոյժը, դիմեց ուր կ'ըսէր թէ պէտք կ'այ իր ներկայութեանը, որպէս զի շարէ իր աղեղնաւորները գետոյն ուռնենաց երկայնութեամբ, և զեն ծածուկ տեղ ձիաւորաց ու հետեւեակաց զօրաւոր զուեղ մը, կազմախեաց անտառին ետէի դին:

Ինչ որ գուշակներ էր Տարբազու իշխանն և ինչ որ կրկներ իրեն հետ թագաւորը, բոլորն ալ ստոյգ էին: Մարք թէ և դանդաղութեամբ, այլ կը յառաջէին միտ, առանց գետը անցնելու փորձ փորձելու: Զոր ընելու համար կըստաւէին որ պատերազմը սկսիս նախ միւս գետափը, և յաջող ելք ունենայ:

Բայց Հայոց թագաւորը կ'աշխատէր ի գերեւ հանելու թշնամոյն խորհուրդն: Կը մտածէր որ իրենց գլխաւոր զօրութիւնը պիտի ամփոփուէր անշուշտ բլրոց ու գետոց մէջ տարածուած գաշտաւախներ, զոր կը տեսնար դիմացը. և անտարակոյս հօն էր նաև Եամիրամ իր զօրքերի բանակովը ու պատերազմական անհերքագոյն խորձինքովը: Եւ իրապոյնէ տեսաւ բարձրէն կառքերը, որ ծածկուած էին բաբելական բազմաթիւ հեծելազօրուն ետեւը:

Կը մօտենար մէկ կողմանէ թշնամոյն յառաջաւորէ զօրքը. որոնք յանկարծ վաբանիլով, ոմանց գետին իննալու և ծղոյն մէջ փոշիէ ամպն հաստատեցին որ մօտեցելէն Ուշտունեաց անտառակին, և Վաշայ պարսաւորներն կ'արգելուին զիրենք քաշութեամբ:

Քուշացի աղեղնաւորներն վախցան ի սկզբան՝ տեսնալով թշնամոյն անակնկալ

յարձակումը, իշան մէկէն բարձր տեղ մը
և ծածկուելով ծառոց տակ, կը նետահա-
րէին անտեսանելի թշնամին, այլ վարա-
պար, վասն զի ծածկուած էր աչքերնէն
անտառական քով բարձրացած սեպացեալ
ժայռից ետևը:

Բարեկացիք տեսնալով այս անյաջողու-
թիւնը, ետ քաշուեցան: Միայն մէջնին
գունդ մը վահանով, նիզակով ու կարճ
սուրերով զինուած, զիմեց արշաւակի լե-
րան վրայ, որպէս զի մազլիքի վրան ելլայ
ու հաղթէ անկէց նշնացուցիչ պարսաւոր-
ները:

Արա տեսնալով այս բանս՝ չի խռովե-
ցաւ: Գիտէր որ պարսաւորաց հրամանա-
տուն Տիգրան էր, այդ քաջ և աներկիւզ
պատերազմական. և չէր տարակուսեր որ
բարեկացիք պիտի հատուցանէին մէկէն
իրենց յանդգնութեան վրէժը: Յիրաւի
չէին դադրեր քարերն 'ի տեղայոյ. և ծա-
ռերն՝ որոնց տակ ապաւինելու էին աղեղ-
նաւորք, տերևաթափ եղան իբր կարկասա-
հար: Բարձակումը փորձող գունդն ետ
գարծաւ խառն 'ի խուռն, քարանց հեղե-
ղէն նշաւակ ըլլալէն հտըը, սուանց կարե-
նալու ընդդիմանալ այդ յարձակման, ոչ
Պաշտատու պարսաւորներն և ոչ ֆուշացի
աղեղնաւորք: Ամպանման կը թռչէին օդոյ
մէջէն՝ նետերն, քարերն, և կապարոյ ու
նաւթի կտորուանքն, կը խորտակէին պա-
տերազմողաց սուրերը ձեռքերնուն մէջ,
կը թափանցէին գրահից մէջէն, կ'ոստունին
վահանաց վրայէն, դուրս կը պայթուցա-
նէին աչքերնին, և խորտակելով գանկեր-
նին կը թափէին ըզնդին:

Ուրախութեան աղաղակներով ողջու-
նէց հայկական բանակը Վանայ պարսաւո-
րաց այս յաղթութիւնը:

Իսպախէն էր եղածն, Հրաշէկ գունտեր
կը բարձրանային բարելական բանակին
մէջէն, կը պատռէին օդը, ու կը տեղային
Ռշտունեաց անտառակին վրայ: Շամիրամ
տեսնալով որ Մարք զեռ չանցան գետը և
ոչ ալ կրնային անցնիլ, որովհետեւ թշնա-
մին իմացաւ խորհուրդնին ու կը հակէր
սոց վտանգաւոր անցքին քով, և մտածե-
լով դարձեալ որ հնծնաղօրն ու պատե-
նազմական կառքերն չէին կրնար անցնիլ
անվտանգ այդ քարանց հեղեղին տակէն,
յառաջիկ տուաւ մէկէն մեքենայները ձա-
խակողմէն գործնք յարմար տեղ զետեղե-
լէն հտըը, կը տեղար վրանին նաւթի մէջ
թաթխած նետերն ու բորբոքեալ կարոյ զըն-
տակները: Բորբոքեցաւ անտառակը, ծա-
ռերն սկըսան ճայթիլ բոցածախ, թանձր
ձիւղ ամպեր բարձրացան օդոյ մէջ, մթաղ-

նեցան երկինք, կուրացան զօրականք, և
կամաց կամաց սկըսան տեղի տալ:

Տեսաւ Արա որ վտանգաւոր պիտի ըլ-
լար բոլոր բանակին Վանայ պարսաւորաց
այդ ինչաղողութիւնը, ուստի անապարա-
նօք ինչաւ բարձրաւանդակէն:

— Արիք, հեծեալք Արմաւրայ: — գո-
չեց պատանին որոտածայն, — յարձակման
ժամն հասած է:

Թաղաւորին այդ հրամանին պատառ-
խանցին ամենքը բարձրագոյ աղաղա-
կաւ: Արմաւրայ քաջերն թուլացուցին մէ-
կէն իրենց հրաշունչ երկվարաց սանձերը,
ամփոփեցին սրունքնին, պատրաստեցին
նետերը աղեղանց կամարին վրայ. սկը-
սան արշաւել, և քիչ առանէն կտրեցին
աշխուժութեամբ զիրենք յանդուգն թշնա-
միէն բաժնող միջոցը: Բարեկալան զօ-
քերն սկըսան ետ քաշուիլ, փախչիլ, իրա-
րու վրայ ինչալ, չկարենալով զիմանալ այդ
բուռն յարձակման: Վանայ պարսաւոր-
ներն ճանչնալով բարեկամ գործը, մէկէն
բարձրէն վար իջան, որոնց ետեւէն զիմե-
ցին Արարատեան լեռնցիք, ձեռքերնին
երկայն երկաթածայր գաւազաններով:

Շամիրամ պատերազմական կառացը
բարձրէն տեսնալով օդոյ մէջ բարձրացած
փոյին Արմաւրայ հնծնայններէն, պատուի-
րեց հնծնաղօրուն որ երկու թև բաժնուի,
արձակ թողլով մէջ տեղն, ուր զետեղեց
կառքերը: Ասոնք սաստիկ ծանր էին և իւ-
րաքանչիւրոց քիչն երկաթածայր զօրացած
ըլլալէն, կրնային արգելք ըլլալ հայկա-
կան զօրուն բռնութեան առջև:

Շարժեցան կառքերը, և մեծաւ շառաչ-
մամբ զարնուեցան շարժուն պարսպաց
շրջաւոր կրծոց դէմ: Հայք իմանալով թըշ-
նամայն միտքը, փոխեցին ուղղութիւննին
և յարձակեցան թշնամայն կողմնակի թևոյն
վրայ և սկըսան նեղել հեծնաղօրը: Նոյնը
ըրին և Վանայ պարսաւորներն ու Արա-
րատեան լեռնցիք, առաջինք կը տեղային
քարանց կարկուտ մ'անցնող կառաց վրայ,
և միւսներն ձիոց կողքերը կը պաշտպանէին
սրածայր երկաթներով: Երկու կողմանէ
ալ ահաւոր էր պատերազմը, և կառքերն
ճամբուն վրայ արգելուելով, խառնակու-
թիւն ընկաւ բանակին մէջ: Եւ սկսան
կոտորել զիրար անխնայ, Վիրաւոր ձիերն
կը կանգնէին յոտս, ոմանք կը խորտակէին
լուծը, այլք կը տապալէին կառքերը, կէսք
աչքերնին կորսնցընելով կը դարնուէին
զլխով զիմացի կառաց անխնայութուն, և
ոմանք շնչապառառ ու արձակ բաշխով կը
ձգէին զեւտարարը կիսամեռ կառավարը:

Այս կերպով երբ բարելական կառքերը

փճացան, որովհետեւ քիչերն կրցան ճամբայ բանալ թշնամույն զօրացը մէջէն, և անոնցմէ ալ և ոչ մին կրցաւ վերադառնալ պատմելու իր ըրած քաջութիւնները: Արարատեան լեռնցիք օգնութեան եկան Արմաւրայ հիծելոց: Աշխուժութեամբ մտնալով պատերազմողաց մէջ, երիվարաց փորները կը ծակէին, սրունքի կը խորտակէին, կը յարձըկէին վագֆը նման, չուրջ կը պատէին զթշնամին, գետին կը ձգէին, ձիոց ոտքին տակ, արեան լճակի մէջ: Բաբելացիք ջարդուելով ցրուեցան այդ անպարտելի զօրութեան առջին, ու կրցած նուն չափ կը փախչէին: Աղաղակն ու գոռումը որ կը բարձրանար յերկինս, նշան էր հայկական զօրացյալթութեան:

Այս միջոցին քաջն Վաչագան կը վշտանար որ անգործ մնացեր էր կողալամախեաց ստուերին տակ: Իր զինուորներն իսկ լսելով իրենց ընկերակցաց աղաղակը որ միշտ աւելի անլսելի կ'ըլլար հովտին մէջ, սկըսան ցախի մեծապէս:

— Մերոնք կը վանեն զթշնամին, կը հալածեն սուսարամերկ, և մենք կեցեր ենք հօս անգործ և առանց փառաց:

— Կը խնք յաղթութեան ձայները ու ջներ շարժիր:

— Դիտելու միւս գետափունքը եղող հեծեալները:

— Այդ քարէ արձանները, որ այլ շարժելիք չունին. — կ'ըսէին իրարու վաշտակայ զինուորները:

— Համրերութիւն, քաջք. ինչ կրնանք ընել. — կ'ըսէր իրենց Տարբազու իշխանն հաւասար տէրաճութեամբ: — Այս է պատերազմի ճակատագիրը: Եթէ սլախալու ըլլանք հօս ուր կը պատերազմի մեր թագաւորը, քանի որ պէտք չունի օգնականութեան, այն ատեն դիմացի հեծելոց գունդերն, որոնք կարծես երթալով կը բազմանան, կ'անցնին մէկէն զգետը, ու կը յարձըկին վրանիս ի թիկանց:

Բացց այս միջոցին, հօս ուր կը ցաւէին վաշտակայ զինուորներն որ չի գտնուեցան, կը շարունակուէր տակաւին ոչ թէ պատերազմը այլ կոտորածը: Արա զարհուրելի էր, և կարծես կոտորածոց սատուած մը դարձեր: Տեսնալով վերջապէս որ դատաւարացաւ դաշտը իր առջին, իբրեւ խոհեմ զօրապետ, հրամայեց զօրացը որ ամփոփուին. վախնալով որ չըլլայ թէ չափազանց փտաճանալով ունեցած յաղթութեան ցրտին անհոգութեամբ ու կորսնցընեն յաղթութեան արդիւնքը, որուն վրայ, ճշմարիտն ըսելով գեռ ապահով չէր: Շատ աղէկ մտածեց պատանի թագա-

ւորը: Փոշոյ ամպ մը կը բարձրանար հեռունէն: Բնկար սպիտակ ձիաւորներն որ կը հասնէին ի վրէժխնդրութիւն: Կը զոգար գետինը երիվարաց դոփինէն. կը մօտենար, փոթորիկ մ'էր որ պիտի ճայթէր:

Արա հրամայեց զօրացը որ ետ քաշուին: Գետին կողով եղած ծառատունիք կրնար ծածկել մասաւր Սրմաւրայ հեծեալները: Բաբելացոց խորտակեալ կառքերը կըրնային սրգելք ըլլալ ճամբուն վրայ, և անոնց ետեւ պատապարուիլ Երկերտի աղեղնաւորներն, վանայ պարսաւորներն ու Արարատայ լեռորդիքը:

Հայք աղաղակաւ ընդունեցան զթշնամին և սկըսան թափել վրան նետոց, քառանց, ու կապարոյ հեղեղ մը: Եւ իրական լիւրուս առաջին ճակատը պարտեցաւ, և փոխանակեց երկրորդը, որ առաջնոյն բախտը պիտի ունենար: Մեծ արգելք մ'էին ճամբուն վրայ դիաթաւ ձիերն, յորոց կէսը կառաց անիններուն տակ կ'երթային, և կէսը արգելուելով ստատ անդ ցրուած սանձերէ յերկիր կը տապալէին: Սկըսաւ այն ատեն ճակատ առ ճակատ կռիւ մը, զժնդակագոյն ու ահաւորագոյն. ոտնակոխ կ'ըլլային վիրաւորք, և անոնց պատահաւորուն մարմնոյն վրայէն կը պատերազմէին ողջ մնացողներն: Հսկայից էր պատերազմը և ոչ հասարակածին մարդոյ: Կը հեծէին անկիւղք, կը հայհոյէին մահացուք ու կը մոլեգնէին կենդանիք: Բնկար սպիտակ ձիաւորաց զուլոց Բալսամ որոտածայն կը կոչէր զԱրա, ի մարտ կը հրաւիրէր, և կ'երգնուէր արիւնը խմելու: Լսեց զայն Հայոց թագաւորը ու կը փորձէր ձիովը ճամբը բանալու դէպ ի վայրագ ֆուշոցին: Բայց նոյն միջոցին Տիգրան պարսաքար մ'արձըկեց, հարուածեց ամբարտաւանի կուրծքը ու տապալեց յերկիր: Ընձառնելով արագութեամբ վազեց ապա դիականց լեռնէն վար, և թշնամույն հեծելազօրուն մէջէն անցնելով քաղութեամբ զնաց տիրելու Բալսամայ դիակաւ, ձգելով ետէն բոլոր վանայ պարսաւորները: Վազեցին նոյնպէս անկելով մարդիկ, խնդրել իրարու յաղթել չէր, այլ տիրել ազնուական աւարոյն: Երկար ատեն բանը անորոշ մնաց այդ խառնակութեան, չփոթութեան, ու մարմնաց անկանոն շարժման մէջ: Վերջապէս երևեցաւ Տիգրան ձիուն գաւակին վրայ, սեղմելով հերացը մէջ ամփոփած Բալսամայ զուլոցը, ու կը ցուցընէր ուրախութեամբ իր ընկերացը, որոնք ժողովներ էին չորս կողմը: Բայց երկար չի մնաց եղկելոյն ուրախութիւնը. չեց օղոյ մէջէն նետն, մխեցաւ պարանոցը, և ընդ-

Հատեց մէկ վայրկեանի մէջ կենացը Հետ
բոլոր ամբարտաւան խորհուրդները:

Բայց Արա, որովհետեւ նուիրական բիւ-
րը խորտակուեց էր, հրամայեց Արմաւ-
րայ Հեծելոց որ անտառակէն ելան, կ'ե-
լան ասոնք ու կը խառնակեն թշնամոյն
գորացը կարգը, և Արարատեան լեռնոց
Հետ միանալով, որոնք արդէն յազեր էին
արեւմտ, կը սկըսին կոտորել զթշնամին
իրեն յափշտակիչ ազգաւուց խումբ մը:
Ահա՛սր տեսարան:

Ոչ ոք կրցեր էր երբեք ընդդիմանալ Բա-
րեղացոց զօրութեանը: Ելլիսայ Հովտանո-
րոց մէջ, Բակտրիոյ դաշտաց վրայ ու ին-
չոսի ափունքը, այդ պատերազմի դիւցա-
զունքն միշտ խորտակեր ու ցրուեր էին ա-
մենազօրաւորագոյն անգամ բանակները:
Իսկ հիմա հօս, Հայաստանի կրճի մը մէջ ար-
գիլուած ու չփոթած անպատիւ պիտի ըլ-
լային անարգ պարտութեամբ, խառնակու-
թիւնն տիրեր էր մէջերնին, կոյր, վարա-
մեալ, կեղեքեալ ողորմելի զօրաց բանակ
մը դարձեր էր, որուն մէջ մտնելով մար-
դադէմ գազանքն, անխնայ կը կոտորէին
ու արեան մէջ կը խեղդէին:

Թագուհին կը տեսնար զիրենք պատե-
րազմական կատարը բարձրէն, ու կ'ըսէր
ինքն իրեն զարմացած. ինչո՞ւ չեն յառա-
ջիւր թելայ Հեծելաշներն, ինչո՞ւ գեւ յա-
ցին ճամբան: Կը ճանչնար ու փորձ էր
Հայկական զօրաց արութեանը, և գիտէր
որ զիրեքներն ընտրելագոյն էր. բայց այ-
նու հանգիւծ չէր սպասէր այնչափ զօրա-
ւոր զիմազրութիւն մը:

— Անտարակոյս, — կրկնեց Թագու-
հին, — Թագաւորը անձամբ կը պատե-
րազմի:

— Անտարակոյս, — յաւել փառել, իր
զօրավարացը մին, — եթէ ինքը զօրացը
գլուխ անցած չըլլար, այնչափ քաջութեամբ
չէին պատերազմիր: Ահ, քիչ է իր գլուխը
ի վրէժ և ի Հատուցումն մեր կրած վնա-
սուցը:

Շամիրամ չի պատասխանեց փառեկայ
այդ վրէժխնդիր խօսքին:

Իսկ իմ զօրքերս, — աղաղակեց մի-
այն, — պիտի մեռնին առանց Հետերին
ըլլալու ու նոյն վտանգներուն անցնելու:

Թագուհիդ ամենազօր, — պատաս-
խանեց ուրիշ մը, — կարեւոր է քու ներ-
կայութիւնդ Հասարակաց փրկութեան հա-
մար:

— Ահ, իրեն ալ այսպէս խօսած պիտի
ըլլան իր խորհրդականները, անոր համար
պատերազմի մէջ է հաւասար իր յետին
գինուորին: Արի փառել, պատրաստ ըլլան

փրկերն. Երթանք, վազենք պատերազմի
դաշտը, խրախուսենք մեր գինուորները:

Շարժեցաւ Թագաւորական կառքը, զոր
կը ձգէին աշխուժութեամբ չորս զոյգ կը-
տրին ձիեր: Սակայն Թագուհին զգործը
ուզածին ու կարծածին պէս չի գտաւ:
Խորտակուեց էր արդէն նուիրական բիւրը,
ուստի ապրողներն փախտական կը հան-
դիպէին իրեն ճամբուն վրայ, զորոնք անօ-
գուտ տեղ կը կանչէր ու կը խրախուսէր
ի մարտ: Անրացատրելի խառնակութիւն
մ'է տիրեց Թագուհւոյն չորս կողմը. ա-
ռանց ձիավարի ձեեր, որոնք շնչասպառ
կը փախչէին ի կախ ձգելով իրենց փորո-
տիրը, և այլը ետևէն քաշելով կիսամեռ
Հեծելալը, սուրբ ասպանդակին մէջ, և շա-
տերն սաստիկ վախցած, դէպ ի գետը կը
գիմէին յուսահատ:

Թագուհին անաշխահայեաց աչօք դի-
տեց առ վայր մի այդ վատասիրտ բանա-
կը: — Յառաջ. — գոչեց իր զօրացը. և
իջնալով կառքէն, Հեծաւ ձիուն վրայ, չո-
ղացնելով նիզակը ձեռքին մէջ. — Յառաջ,
արիաքաւտ որդիք Աբքատից: Յիշեցէ՛ք որ
միշտ ձեր հարկատուներն եղած են այդ
զոռոզ լեռնցիքը. յիշեցէ՛ք որ միշտ յաղ-
թական ելած էք ամեն պատերազմի:
Դիժուարին էր անցըր, անոր համար տե-
ղի տուաւ մեր Հեծելազօրն պարսաւոր
ափ մը Հովտաց առջին: Արտ րրէք, քա-
ջալերուեցէք, չըլլայ թէ խնտան վրանիս
Արմաւրայ կանայք, ձմեռուան գիւրերնը
նկերութեամբ ի ի իր Հարձուցած ատեն
են: Դայեցէ՛ք արդէն մեր հաղթարաւորներն
լեռներէն իջնալու վրայ են. կ'երևան բըլ-
րոց վրայ, և քիչ ատենէն պիտի հասնին
զահալիթօրէն: Յետին ճիգ մ'ալ, ով քա-
ջասիրտ Քուշացիք, և յաղթութիւնը մերն
է: —

Պատերազմը իր վերջին շունչը հասեր
էր: Հայկական քաջագոր գինուորներն կը
դիմէին դաշտավայրը իբրեւ ուռուցեալ Հե-
ղեղ մը, խորտակելով չորս կողման թուճ-
բերը: Բայցյանկարծ կեցան ձիերը, կը
խխնջային, կը կանգնէին յոտս, կը շնչէին
ու կ'անաստէին մտրակին: Ինչ էր պատ-
ճառը: Դիմացինն սեւազոյն մեծամեծ ար-
գելքներ կը տեսնային, փրկերն էին, պա-
տերազմի նոր զորմիներն, զորոնք Շամի-
րամ հետը բերեր էր ինչոսի ափունքէն:
Հայաստանի լեռնցիքը երբեք պատերազ-
մած չէին այդ գազանաց դէմ:

Կը յառաջնէն Մըկիբրտի աղեղնաւորքն ու
կը սկըսին նետահարել, բայց նետերն չէին
զօրեր այդ երկաթապատ Հակայից դէմ:
Յառաջ կուգան սպանալից անամարմին

փիղերն, ու հայկական արութիւնն երկրորդ անգամ կ'արգիլուի նորէն իր ճամբուն վրայ:

Հայոց Թագաւորը կը դարձնէ աչքը միտ գետափունըր ու կը տեսնայ որ Մարք խռնեալք հօն, գեռ յարժման նշան մը չէին տար: Այն ատեն մէկէն պատգամաւորութիւն կը զրկէ Վաշտակայ. պատու իրելով որ հանէ իր բանակին կարելի եղածին չափ զօրք՝ առաջիկայ իրեն վնաս հասնելուն, ու զրկէ գետոյն աջակողմեան ափունքէն, յարձակելու փողից վրայ 'ի կողից: Արա մէկ կողմանէ կ'ընդգրկեալ թշնամոյն, այլ վայրապար: Մեծամարմին կենդանիներն իրենց պարանոցին վրայ նստած պահապանաց մտրակէն զրգուելով, կը վազէին Հայոց անպատուար գունդերուն վրայ՝ շարժելով լայն ակամջին, ու սուր զգոյմամբ կը դողալայնէին անդող սրտերն անգամ: Թէպէտ մէկ քանի նետեր կը մըտնային յաջողութեամբ երկաթապատ կրծոց յօդուածոց մէջէն, բայց իրենք կոր պատիճով կը հանէին մէկէն անվնաս ու կը նետէին թշնամոյն վրայ: Կատողելով կենդանիներն սնդադար մտրակէն, կը մոտային թշնամոյն մէջ, և կռնակներն վրայ եղած աշտարակաց բարձրէն, Բաբելոնցիք աւազ ու ծծուճ կը Թափէին վար: Լայնալանջ փիղերն պատուարեալք յառնէից, ձիոց վրայ կը վազէին. և ինչպէս նաւուն ցուրը կը ճեղքէ զծովը, նոյնպէս ալ իրենք հնծնելոց բազմութիւնը: Պատրիճներն կը ծռային օդոյ մէջ, կ'իջնային վար, կը յափըռտակէին, կը սեղմէին ու վեր կը նետէին բռնածնին: Հայկական բանակն ահարեկ ու անպատուար տեղի տուաւ առ վայր մի այս մեծամարմին հսկայից առջին:

Հայոց Թագաւորը նեղացած, Վաշտակայ բանակէն օգնութեան եկող զինուորներով կրկին անգամ յարձակեցաւ այդ հրէշից վրայ: Զօրաց մէջէն յանդգնագոյնք փոքրուն փորուն տակ կը մտնային, կը փորձէին հատանելու աշտարակները կանգուն բռնող փոկերը, բեկանելու ծունկերին, ու ճեղքելու զազանաց փորը: Փղին մէկը 'ի նիւայ, և կը ճղմը ծանրութեանը տակ իր սպանողները: Յառաջ, և միշտ յաւառ: Ուրիշ մ'ալ կորսնցընելով իր պատիճը պատանի Թագաւորին սրոյն հարուածովը, կը շարժէ ոռնալով արինաթաթաւ գլուխը, կը կատրի, ու գեղեցիկ ակռաներով կը վիրաւորէ գիմացը հանդիպողը. ապա ետ կը գտնայ ու խառնակութիւն կը ձգէ բանակին մէջ: Պահապանը աշխուժութեամբ մը, որպէս զի անխտիր չի վնասէ նաև Բաբելոնացի զօրաց, կը հանէ երկայն տապար

մը, կը զարնէ ու կը խորտակէ դանկը և յերկիր կը տապալէ:

Թէպէտ երկու փիղերն 'ի նիւան, սակայն մնացածներն որ բազմութիւն էին, մեծ կռտորդով կ'ընէին Հայոց բանակին մէջ: Արուն վրայ կ'աւելնայ ուրիշ անցաջողութիւն մ'ալ. վասն զի Տարբաղու աղեղնաւորներն աւելի ևս յառաջիկ ջանացած առններն, կը հանդիպին մեքենայից, զորոնք Շամիրամ յառաջել տուեր էր փղից երկու կողմերէն, և կը Թափեն վրանին հրոյ հեղեղ մը:

Եւ երբ այսպէս հայկական բանակին զինուոր մասը զորոնուելով այդ կենդանի պատուարաց ու հրաձիգ մեքենայից դէմ կը ջարդուէր, Շամիրամ բարձր տեղ մ'ընէր էր մէկ տեսութեամբ ամփոփելու պատերազմին ամբողջ ասպարէզը: Տեսաւ որ Արայի վրանէն մինչև այն տեղը ուր կը խորտակուէր իր զօրութիւնը, բոլոր դաշտավայրը լեցուեր էր հոտորածով: Վաշտակայ բանակէն զատ ուրիշ բանակ մնացած չէր, որ կը տեսնուէր հեռուէն կաղամխից հովանոյն տակ: Մէկ քանի հազար մարդիկ ալ վրանաց ետևը կեցեր էին 'ի պահպանութիւն: Յարմար ժամանակ համարեալաւ ասիկա, տալու Մարաց, Պարսից ու Արեաց որոշեալ նշանը: Վառեալ նետ մը սլացաւ օդէն, ու զնաց ինկաւ գետոյն մէջ: Զայս տեսնալով, շարժեցաւ մէկէն հեծելոց խիտ բազմութիւնը, ու զիմաց գէպ 'ի գետը՝ անցնելու զայն Վաշտակայ աչքին առջև:

Նետից ամալ մը ողջունեց մէկէն Մարաց բանակը, Տարբաղու յիշատեն չէր ուզեր աւանդել ժամանակ կորսնցընել: շատ մը Բաբելոնցիք գտան ջրոյն մէջ իրենց հաճելի 'կ'ուրախանային մեծապէս յաջողածուն աղեղնաւորքն, ու կը կրկնապատկէին հարուածներն, Բայց պիտի չկարենային արգելուլ անցըր: Վաշտակ, որուն արթուն աչքէն բան մը չէր խտորեցր, ու կը տեսնար ձախակողմեան ափունքը թշնամոյն ամեն շարժումը, կը տեսնայ որ կը պատրաստուէին Պարսք և Արեայք անցնելու զնիքատ երկու կողմանէ: Ամենէին չի չփոքեցաւ. կանչեց մէկէն նաև այն պահապան զօրքն ծողովուած էր վրանաց ետև, ինքնին առաջնորդեց անոնց, ու գետեղեց պէտք եղած տեղեր գետոյն աջակողմեան երկայնութեամբ:

— Զօրակա՛նք Հայոց. — գոչեց նա. — հօս վերջին ճիգերնիս Թափելու ենք: Այլ ևս հայրենիք չունինք, թէ որ այս ալեւայ մէջ չի խղիւնք զթշնամին: —

Աստուիկ էր պատերազմը: Վաշտակայ

բանակը հրաջք կը գործէր քաջութեան, իօթն անգամ թշնամին կը հասնի հակառակ ուժերունը և եօթն անգամ ետ կը մըլտուի գետոյն մէջ: Եփրատ լեցուեցաւ գիւականք: Այն տեղերը ուր ցած էր յատակը ու դիւրագոյն անցըր, վրայէ վրայ դիզուելով մոռեղեղին, թուր մը կազմեցին հեղեղին առջև, որ կը յուզէր դիւականց չորս դին, կը բարձրանար փրփրազէզ ու դուրս կը գեղանէր:

Երկու ժամաւ անցնի էր արեն քան զմիջօրէն, ու գետ կը շարունակուէր գինուց շատալը, և պատերազմողաց աղաղակը: Բոլոր հովտին ընդարձակութեամբ, որ կը տարածուի Հայոցձորոյ գազաթններէն մինչև Գերեզմանք բլուրը, չինաց միջոց մը որ չծածկուի գիւականքը, գինուց բեկորներով ու պատառոտեալ մարմիններով. և կը բարձրանար օդոյ մէջ թանձրացեալ արեան ու խանձոտեալ ճննճեայ զարշահուածութիւն մը, փռուց ամպոց հետ խառնուած:

Այս միջոց կը հասնի թագաւորին կողմէն նոր սուրհանդակ մը, ու Վաչտակէն նորէն զօրք կ'ուզէ օգնութեան:

— Ինչ լուր ձեր կողմէն — կը հարցունէ ծերունի զօրականը:

— Փղից հետ պատերազմելով, — կը պատասխանէ սուրհանդակը, — կորուսիք մեր ընտիր մարդիկը, և մեքենայքն բացին բոլորովին գետափան ճամբան, տեղալով վրանիս հուր և ծծումբ. ուստի կարող չենք վանել թշնամւոյն յարձակումը, եթէ նոր ու բազմաթիւ քանակ մը օգնութեան չգոյ մնգի:

— Վիրաւորուեցաւ թագաւորը, — հարցոյց Վաչակ:

— Ոչ. օգնականութեամբ Ղից:

— Շատ լաւ: Գնա Հայոցձորոյ վրանները, ուր կայ գետ երկու հազարի չափ դիւնուր: Կը մտածելի կանչելու զանոց գետոյն պահպանութեանը համար. — աւելցոյց ծերունի գինուորն հատաչելով. — Բայց ինչպէս ընել. թագաւորը թող առնէ, որ գուցէ ինծմէ աւելի պէտք ունի:

— Ինչ ըսեմ ըստ վրայքդ, — հարցոյց սուրհանդակը մեկնելու առին:

— Ըսէ որ ծերունին հասած է իր կենացը ճանապարհորդութեան ծայրը, և ինչ որ ալ հանդիպելու ըլլայ, քանի որ կենդանի է պիտի չի տեսնայ գինքը Մար մը փախստական:

Այսպէս բռնով գիմեց նորէն Վաչտակ գետափը մզելու Մարաց նորյարձակումը: Բայց գործը ալ իրեն կարողութենէն վեր էր: Կրկար տեսց բաղխումը, և վերջապէս

Բաբելական քանակը շատ մարդ կորսնցընելէն ետքը, յաջողեցաւ կորսելու հանդիպակալ աւազուտը հաստատապէս:

Վաչտակ չուզեց ապրիլ յաղթուելէն ետքը: Գիմեց ձիարձակ թշնամւոյն վրայ, և մեռաւ սրժանաւոր մահուամբ, դիւցազնաբար կուռելով և սրոյն վերջին հարուածով ճեղքելով թշնամի զօրապետին սաղաւարտը ու գանկը:

Իր գինուորները եղածին վրայ վշտացած առկատած, ընկան թշնամւոյն վրայ պաշտպանելու իրենց զօրապետին մարմինը ու վրէժ խնդրելու մահուանը: Յուսահատական էր կոխը, և ամենքն ալ մի առ մի սպաննուեցան: Երկայն ու դժուարին եղաւ գործը, և յաղթականներն իսկ շատ արիւն թափեցին:

Այս կերպով Վաչտակ Տարբազու ծերունի իշխանը պաշնց իր պատիւը: Փաշափորձ ի պատերազմի, Արամայ ընկերն եղած էր Մարաց և Տուրացոց դէմ տուած յաջող պատերազմաց ատեն, և արժանաւոր իրեն երկրորդն ըլլալու ու պսակելու Հայոց թագաւորները: Շնորհուած էր իրեն կրելու թագ յակնթակապ, երկու օղ, կարմիր զուլպայ յոտս, և իրաւունք ոսկեծոյլ բաժակ գործածելու: Գեղձանամալ էր մանկութեանը ատեն, երեսն գունազեղ, աչքերն գորշագոյն, ու մարմինն կորովի, թիկունքը լայն, ոտքերն գեղեցիկ ու հաստատուն, չափաւոր միշտ ի կերակուրս և լըմպելիս, և համեստ յամենայնի: Երկար դարեր ժողովուրդն երգեց միշտ զինքը իրր խոշնմ, չափաւոր, իմաստուն, պերճաբան և յաջողեցաւ զօրապետ մը: Միշտ արդարաւորաւ եղաւ և ատող կողմնակցութեան: Ոչ մեծամեծաց վրայ կը նստանձէր, և ոչ ստորինները կ'արհամարհէր, ուրիշ բան չէր ուզեր, բայց եթէ տարածել ամենուն վրայ իր հոգը ու խնամքը:

Այս անգէտ բոլորովին Վաչտակաց զըլխուն եկածին, այլ լսելով միայն յաղթութեան ձայնը և իմանալով Բաբելոնաց աջ թեւին մօտենալը յանց գետոյն, մտածեց վերջին փորձ մ'ալ ընելու, այսինքն արգելիլ լանջը ոչ թէ այն կողմէն ուսկից մեքենայից բազմութիւն կար, այլ հակառակ դիէն ուր կը բարձրանային բլուրք: Ընտրելով այս բանին համար զօրացը մէլէն ամենին քաջամարտները, գիմեց արշաւանի բաւժանց վրայ, որուն հետեւեցան Պարէտ Վահանակիր, Սուսառ և Արգար:

— Այս այն բլուրն է, — ըսաւ զառնութեանը Արգարը. — ուսկից զօրաւորն Հայկ զարկաւ. նեղաւհար զամբարտաւան Տիտան: Տես, ո՞վ արքայ, գիմացի բարձրա-

ւանդակը Գերեզմանք բլուրն է. հօն սէտք է որ հասնինք. հօնկէք հարկ է որ իշնանք վար թշնամույն վրայ: Բայց ինչ է տեսածս: Կամ կը խաբուիմ, ե կամ Բաբել, լացւոց զօրապետն բլրան վրայ է: Արի աղնդնաւորդ քաջ. դիր նետ մ'աղեղանդ վրայ, ե արձրէ մահուան ողջոյնը:

Քաղաւորն քաջալերուելով Արգարու խօսքերէն, յափուտակեց աղեղը ու նշան կ'առնէր: Գերեզմանք բլրէն ճանչցան զինքը Բաբելացիք ե իմացան միտքը ըրած շարժումներէն:

— Ահ, — զոչեց Շամիրամ. — ինքն է, նոյն ինքն է. — ե մտրակելով զգին, յառաջեց անվախ մնալով հարուածոյն: Փաղեկ ե այլք որ կ'ընկերէին իրեն, տեսնալով որ վտանգի դէմ կը դիմագրաւէր թագուհին, վազեցին մէկէն վահանափակ պաշտպանելու գինքը: Բայց զօրաւորն Շամիրամ մէկղի բրաւ գիրկնք բռնութեամբ:

— Չի յանգզնիր, չի յանգզնիր, — յաւել ապա հպարտ ծիծաղով մը, Եւ կեցաւ հօն անաբծ, գիտելով իր հակառակորդը: Պատանին առ վայր մի կեցաւ տարտամ, որպէս թէ հարուածը կը ճղէր կամ կը քաշէր աղեղան լարը: Բայց անշուշտ այս քիչ իրեն անտրոշութեանը պատճառը, ուրովհետեւ յուսահատութեամբ 'ի բաց նետեց աղեղն ու նետը աղաղակելով. — Չեմ կրնար, չեմ կրնար. —

— Ես կրնամ. — ըսաւ Արգար, վերցընելով գետնէն ապիւղ:

Քաղաւորն արգիւնջ գինքը երբ կը զետեղէր նետը լարին վրայ. — Ոչ, ոչ, ծերունիդ Արգար, — կ'ըսէր Արա: — Բան չիք շահիր:

Արգար ապշած նայեցաւ պատանւոյն. ե ապա որպէս թէ առանձին խօսելով, պատասխանեց դառնութեամբ.

— Իրուցընէ, չկայ այլ ես մէկը որ գիտնայ լարել Հայկայ աղեղը: Չկայ մէկը որ սիրէ մեր Հայրենիքը թորագոմայ գաւկէն աւելի: Կոստարգի մ'աչքերն օձանման վտանգաւոր ազգեցութիւն ունեցան մեր վրայ: Ո՛հ, ըսէ ինչ որ կ'ուզես Քաղաւորդ Հայոց, — յաւել ծերունի երգիչն. — սպաննէ զիս թէ երբ կը հաճիս, ե վերցուր ուրիշ գինուոր մ'ալ Հայրենեաց թշուառ երկրին վրայէն:

— Ոչ. — պատասխանեց Արա լրջութեամբ. — չեմ ընրն այդ բանն, այլ կ'ըսեմ միայն որ Հայրենեաց կոյր սերն զոր ունին, որով կ'ուզես ընդունայն անդ սպաննել կին մը, կը ծանրացնէ աւելի մեր Հայրենեաց վիճակը, կորսընցընելով զմեզ իր պաշտպանները: —

Չպատասխանեց ծերունին, բայց դառն ծիծաղով մը յայտնեց թէ չէր հաւանէր ըսածին, որ վատթարագոյն էր սրան թէ պատասխանէր: Հանեց ապա բուրք, գետինը նետեց պատեանը, ե թռչնոյ արագութեամբ որպէս թէ թեւեր ունենար ոտիցը վրայ, դիմագրաւ վազեց 'ի մահ: —

— Դու միայն, — գոչեց Քաղաւորն յուսահատ: — Ծերունիդ Արգար մի արհաւիրէր զերիտասարդս, որոնք սրտոտ են ե չեն ուզեր կանանց հետ պատերազմիլ: — Այսպէս ըսելով յափշտակեց ինքն ալ երկսայրի սուրբ, ու յառաջից ցատկոտ ծերունոյն ետեւէն:

Բայց նոյն միջոցին ընկաւ Արգար: Դուրս ելաւ անտառին մէջէն աղեղնաւորաց խումբ մը Հայոց աջակողմեան թեւոյն վրայ, որ առաջին անգամ կ'իջնար լեռնէն: Կոչնալէս կ'ընէին նաեւ միւս գետափուներ, ինչպէս ե Հայոց բանակը, Բաբելական զօրաց այն մասը որ Լուկոսին առջև խտորներ էր յաջ, դէպ 'ի Տիգրիսի աղբերակը անգնալի ու անտես ճամբաներէ, հասեր էր Հայոց ձորոյ ետեւի գին, կտրելով դէպ յԱրմաւիր նահանջելու ճամբան, ե յարձակելով Արայի վրանաց վրայ, քանի որ դեռ Մարք, Պարսք ե Արեայք խորտակած էին Վաշտակի բանակին յետին մնացորդները:

Հայոց Քաղաւորը չէր իմացած Արգարու մահը: Եղկկէին հագիւ թէ լերան կէսը հասեր էր, նետահար կ'աւանդէր իր յետին շունչը: Ե Արա չիմանալով եղածը, ուրիշ պատճառի կ'ընծայէր զայն: Ծերունին փորձեց կանգնիլ 'ի վեր, քաշեց բռնութեամբ մահաբեր երկաթը, ե արիւնն սկըսաւ վազել հեղեղօրէն:

— Ահ, շնորհակալ եմ — գոչեց, 'ի վեր ամբառնալով կիսամեռ աչքերը. — ե ընկաւ կրկին անգամ ոչ թէ գետինը այլ իր սիրելւոյն բազկացը մէջ, Բացաւ աչքերը միտանգամ ե տեսաւ որ Սուսաւ էր:

— Ծերունիդ սուրբ, — ըսաւ մարած ձայնով. — ինչպէս է մեր բանակին միւսակը:

— Արեւի՛դ իմ, — գոչեց Հնդկին խան. զակաթ ձայնով ու տխրութեամբ, — անհամար բազմութիւն մը կ'իջնայ լեռնէն, ե մինք արդէն պաշարուած ենք 'ի թիկանց:

— Իսկ գետին կողմը:

— Անցան արդէն:

— Ուրեմն մեռաւ Վաշտակ, Քուսաւ, Բաբելական: Դժբախտ Հայաստան: Սպաննէ՛ զիս, ինդրեմ, Սուսաւ. ազատէ՛ զիս այս ցաւերէս ու անպատուութենէս. լմընցուր կեանքս: —

Հառաչեց Սուսաւ 'ի խորոց սրտի ե

փակեց աչքերը ընկզմելով տխուր խորհրդոց մէջ։ Ուներ խղճի խայթ մը որ կը տագնապէր զինքը։

Այս միջոցին կը յառաջէր թշնամին ու կը մօտենար ճեպով։

— Մի գալի՛ք իրեն, — գոչեց յանկարծ Սուսան, երբ տեսաւ զթշնամին որ սպառնալից կ'իլլար բլրէն վեր։ — Հայոց թագաւորն վերաւորութեանս։ Անգուժ զօրականք կը համարձակի՛ք սպաննել թագաւոր մը։

— Ահ, — գոչեց թշնամին ուրախութեամբ։ — Թագաւորն է, գերի ընկաւ թագաւորն։

— Մի սպաննէ՛ք զինքը, յսնուն Ներկալայ, մի սպաննէ՛ք։ — գոչեց զօրապետն, յառաջ վազելով սուսերամանկ։ Անձնատուր եղէ՛ք որդի՛ք Հայկայ։ Կրնա՞թ աի կէ՛ք, եթէ չէ՛ք ուզեր արիւնհեղութիւն։

Կային Սուսան, Պարէտ, Սմբատ և ուրիշքանի մը զօրավարներ։ Եւ որովհետեւ տեսնաւ իր էր գէ՛տ զինքն, զինաթափ եղան։

— Ողջ պիտի բռննէ՛ք զինքը։ — կրկնեց զօրապետը իր զօրացը, որոնք ժողովուրդ էին վերաւորելոյն չորս կողմը։ — Թագուհին ճոխ վարձք մը խոստացած է ով որ զթագաւորը հղջ բերելու ըլլայ իրեն։ Գուք ուրեմն, գուք որդի՛ք Յրտու, բարեբախտ էք քան զամենքը։

— Փառք Յրտու աշխարհին, — տղադակեցին զինուորներն, շարժելով օդոյ մէջ իրենց սուրը ու աղեղը։ — Փառք դարձաւ իրենաւ աշխարհին, ուր կը բուսնի եղենափայտն։

— Պարտեալ թագաւորն գեղեցիկ յաղթանակ մը կ'ըլլայ Արքատից զօրաւոր թագուհոյն։ — կ'ըսէին ոմանք մէջերնէն։ — կը հատուցանէ այնչափ հազարաւոր մարդոց զինք, որ մեռան այս պատերազմով։

— Ի՞նչ պիտի ընէ զինքը Շամիրամ։

— Արեւմուց սուլին պիտի նետէ 'ի կերակուր։

— Գամել պիտի տայ ճակտէն արքունեանցը դրանք վրայ։

Այսպէս կիսակնիզան տարածեցին զթագաւորը զետնոյն վրայ։ Սուսան լուծեց մէկէն լանջապանակը, լուաց վերքը զգուլութեամբ և երիզով պատեց, որպէս զի արիւնը ցամբի։ Եւ մինչդեռ ինքը այս գործողութեան հետ էր, Շամիրամ իջնալով Գերեզմանք բլրէն, կը մարակէր զձին զէպ 'ի նոյն կողմը։

— Կեցցեն, — աղաղակեցին Յրտու պատերազմականքը ընդառաջելով իրեն։ — Զօրաւոր թագուհի՛դ, մեր ձեռքն է ոխերիմ թշնամիդ։

Թագուհին գնահատեց և յօնքերն կրնձռած, յանալով ծածկելու իր գէ՛տ ընդդէմ զզաւորները, հասաւ տեղւոյն վրայ, ծագահարութեամբ իր անհամար զօրացը։

Սուսան առանձնացաւ, չուզելով տեսնալ Շամիրամայ կեղծ երեսացը վրայ վատրված յաղթութեան ուրախութիւնը։ Այլ թագուհին տեսաւ զՊարէտ, Արայի հաւատարմին ու վառանակիրը, որ կեցեր յերտիրոջը քով խոռված ու դողալով։

— Ահ, Պարէտ։ — ըսաւ ականջէն Եռանձնէից ծերունին։ — Տեսա՛ր որ մատնութեամբդ կորսնցուցիր զՀայաստան, կորսնցուցիր քու թագաւորդ։

— Կուլար ու կը հնծկարար Պարէտ։ Զգաստանալով ապա, ըսաւ ցամամբ։

— Իսկ դու ի՞նչ ըրիր։

— Ես, — գոչեց ծերունին։ — Ես ձեզմէ չէի, և ոչ ալ կը ճանչնայի այդ ազնուական սիրտը։ Բայց հիմա օգնութեամբ Յաւտեանականին կ'ազատեմ իր կեանքը։

— Ի՞նչ կ'ուզես ընել։ Մատնել զմեզ, թոթովեց Պարէտ ալլազունեալ։

Սուսան շարժեց գլուխը հպարտութեամբ, և ուրիշ բան չըսաւ, բայց եթէ վատ։

Հայոց ճորոյ յաղթութիւնը լրացած էր։ Հայկական բանակն իմաստութեամբ ընտրե՛ր էր պատերազմի գալուքը, բայց յաղթելու համար պէտք էր որ աւելի բազմաթիւ ըլլար, որպէս զի կարենար պահպանել ձախակողմեան գետափը ու բոլոր անցքերը։ Այնողջ բանակը հարիւր հազար զօրք է կը բաղկանար, ամենքն ալ քաջաւիրտ, որովհետեւ ամենքն ալ տարածուր էին դաշտին վրայ։ Խեղճ տիկնայք Հայոց, ալ պիտի չի կարենային տեսնալ իրենց սիրելիները։

Բարեկալուց կորուստը ծանր էր. երկու հարիւր հազար մարդ ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր։ Կուրսական բիւրն բնաջինջ եղեր էր, մէկ քանի հարիւր մարդ միայն ապրելով։

Եռանձնէից ծերունին խարուեր էր։ Շամիրամ շատ տխուր էր, շատ տխուր նոյն օրը։

ԳԻՍԻԽ ԺԸ

ՅՈՒՐԱՆԹ ԵՐ

Հետեւեալ օրը, Գարմապաղ ամսոյն եօթին, զոր Քաղզէացիք Տառն կ'անուանեն կամ ամիս հրոյ, բարեկական բանակն յաղթանակաւ կը մտնար յԱրմաւիր։

Հայոց մայրաքաղաքը խորին տխուր

Թեամբ ու գերեզմանական լուծեամբ մը ընդունեցաւ զՔաբէլացիս, Ժողովրդեան մեծ մասը, կանայք, ծերերն ու տղաք, որովհետեւ զէնք շարժելու կարող մարդ մնացած չէր քաղաքին մէջ, թշնամոյն մօտենալը իմանալով, ամենքն ալ փախեր էին: Կուլային անմխթար իրենց սիրելեաց մաշը, բայց մանաւանդ հայրենեաց աւերումը, վախնալով յաղթականին անողոր վրէժխնդրութենէն, և իրենց քաղաքին մէջ Եամիրամայ գոռոզութեամբ քաղելը չի տեսնալու համար, փախեր էին Արարատեան լեռանց վրայ: Քաղաքին մէջ գտնւած անախներ, հիւանդներն ու մուրացիկներն միայն մնացեր էին:

Թագուհին 'ի զութ շարժելով քաղաքին ողորմտեսարանէն, և ուզեցնալով մեծանձնութեան օրինակ մը տալ և անով շահիլ թագաւորութեան միւս գաւառաց ժողովորդները, մէկէն պատգամաւարութիւն մը զրկեց փախտականաց, որ գտնան անվար ու անկասկած իրենց հայրենի տունը: Աշէկ գիտէր Թագուհին որ մէկերին զէնք շարժելու կարող մարդ չկար. անոր համար ապաստան կ'ընէր զիրենց գերութենէ, 'ի բաց առեալ պատերազմի մէջ բռնուողները: Բաւական է ինծի, կ'ըսէր, ըրած յաղթութիւնս, պատերազմի աւարն ու հարկն: Մէկու մը և ոչ մազին մնաւ արիւի հասնի. ես կին եմ. կ'ուզեմ որ յարգութիւն պարտելոց կրները: Դառնան ուրեմն. նուիրական է Աբբասիդ գեթախտ ժողովրդեան մը ցաւը ու արցունքը: Բեւ ուրիշոր գերազոյն պաշտպանք Բարեւորի չիտ նախանձիր Հայոց աստուածութեանցը և անոնց մատուցած պոչտաման:

Մեծանձն և գեղեցիկ խօսքեր, որոնց տակաւին վարժած չէին այդ նուանեալ աշխարհաց ժողովուրդները: Անտվոր էին չափազանց մեղմ ու անհատատալի: Բայց զթութեան պատգամաւորներն 'ի նշան իրենց անկեղծութեանը, կը կրէին Եամիրամայ կնիքը. որոնց կ'ընկերէին նաև պատերազմէն ապրող մէկ քանի անձներ, երգչուրով թէ լսեցին Թագուհւոյն բերնէն այդ խոստմունքը: Հաւատացին խեղճերն, և տխրութեամբ որպէս թէ մահուան երթալին, դարձան քաղաքը:

Բայց այս միջոցին զրկուեցան շատ մը մարդիկ Թագաւորութեան հեռաւորագոյն քաղաքները ու գաւառները, ինչպէս 'ի Տարբաթ' Եւքսինեան ծովուն վրայ, 'ի Սարգաս, 'ի Երեկոյն յարեւելեան սաՀանք, 'ի Քիլիկիա և 'ի Մատակ' ուր կը թաքնի արեւն, որպէս զի հարկ ժողվեն ու պաշար հասցունեն բռնակիրն: Բսկի և ակն, Թանկագին

նիւթեր ու պարէն, և ինչ որ կ'ուզէին բոլոր կ'առնուին լուծեամբ. և այնպիսի գոռոզութեամբ կը պաՀանջէին որ անգուտ էր աղաչելն թէ մեղմացնեն պահանջին: Բայց ինչու վիճել յաղթականին հետ երբ չկար ասկէց ետքը հայրենիք, չկար Հայաստան:

Բայց Թագուհին չէր մտածեր այդ պարտեալ աշխարհը հպատակեցնելու իրեն, կամ լաւ ևս ըսելով, տակաւին որոշ գաղափար մը չունէր ընկիթին վրայ: Փակուեր էր Վանայ ամրոցին մէջ, բերդանման ամրացեալ 'ի բնութենէ լճին վրայ, որուն մարդկային ձեռքն կամ արուեստն քիչ կամ ամենևին դպած չէր. և հօն գրեթէ մէկու մը չէր երևնար: Իր վիրաւոր թշնամին ևս առանձին սենեկի մը մէջ էր նոյն ամրոցին մէջ, որուն մահճին քով կը հսկէին միշտ Քաղաքայք, հմուտը զեղոց ու առողջարար խոտոց, անոր համար բանակին հետ կը պտտէին միշտ: Սուսմատ գերի խնայով Թագաւորին հետ, մէկտեղ գնացեր էր: Իսկ Պարէտ որ չէր կրնար տեսնալ այդ Հնդկին երեսը, և տաքնապեալ էր 'ի խղճէ, զնաց խառնուեցաւ մէկալ գերեաց հետ, փախտեան հնարք մը փնտռելով:

Վանայ ամրոցին տխուր երեւոյթը տեսնող չէր կրնար կարծիլ որ մէջը բնակողներն իր յաղթականներն ըլլան, և թէ ուրախութեան օր մ'ըլլայ նոյն օրն բարեկական բանակին համար: Դառն տխրութեան ամպ մը տարածուեր էր տեղւոյն վրայ, տրտում էր Թագուհին և չէր խօսեր. զօրապետներն իսկ խորին անտուրեանց մէջ էին: Կ'ըսուէր որ Թագուհւոյն տխրութեան պատճառը իր բանակին կրած կորուստն ըլլայ. նուիրական բիրտուն բնաջինջ ըլլալը. և այնչափ քաջազանց մահլ՛արենակցաց Նեբրովթայ. որ իրաւցնէ մեծ ցաւոց պատճառ մ'էր ոչ թէ իրեն միայն, այլ և Քիլիկիայի Արքայապետ Բրաթապ Բոլոր պատերազմողաց համար. որոնք ճշմարիտ նեցուկ մ'էին Աբբասիդ Թագաւորութեան, և հազարոք իր փառացը: Բերեմն ինչպէս, և ինչպիսի անսովոր խստութեամբ վրէժխնդիր պիտի չըլլար Եամիրամ այս եղանակներուն, Հայկալ թռնորդւոյն վրայ թափելով իր բոլոր թոյնը: Պիտի բժշկէր Հայոց Թագաւորը, աւելի ևս փառաւորելու Բարեւորի պարսպաց մէջ իր յաղթանակը, և հատուցանելու այնչափ ազնուական արեանց գինը: Աբբասիդ սովորութիւնը այս բնական տարբերութիւն լեզուի կը կարէին. ապստամբութեան զէնք առնողին ձեռքը կը հատանէին, և Բելոյ լոյսը տեսնալ

լու արժանի չեղողին ալ աչքերը կը հանէին. այս էր ահա, այս էր Արայի ճակատագիրն ու պատիժը:

Այլ ինքը ուժաթափ և անզգայ կը հանգչէր ցաւոց մահճին մէջ, սնկարող բառ մ'արտաբերելու: Հուրք թագաւորական ներքինապետը գրեթէ միշտ վերաւորելոյն սենեակն էր, և երբեմն երբեմն կ'իջնար թագուհւոյն քով սեղեկութիւն տալու հիւանդին վրայ: Բայց տխուր էին տուած տեղեկութիւնքը ու անմահ իրարու: Նուաղոր է պատանին շատ մ'արիւն կորսնցընելով. մարմնը կ'այրի ջերմամբ, կուրծքը ու վիրացը չորս գին ուռած է միշտ և բորբոքած. ոչ կերակուր կ'ուզէ և ոչ քաջալուրութիւն. Գաղգեսայց տուած գեղերն հագիւ կ'ընդունի, և այն ալ միայն իր հաւատարմի՝ ծերունւոյն ձեռքէն: Ամեն բանէ տապալակացած կ'երեւայ, իր անձէն իսկ, որ յայտնի կը տեսնուի գիմացը վրայ ցուցած պղծամուկէն ու շարժմանքէն:

Այս խօսքերն միշտ աւելի կը խռովէին զթագուհին: Ուստի խոր գիշեր տեսն ծածկուած իր սեպոյն վարարիւն մէջ՝ ինչաւ ծածուկ ներքին սանդղէ մը որ կը հանէր պատանւոյն սենեակը, Ոչ որ կը հսկէր հօն բաց ի Հուրքէն, որ ճանցաւ մէկէն իր տիրուհին և առանձնացաւ քովընտի խուցը, ուր կը հանգչէին մէկալ պահապանները: Աջօտ լոյս մը կը լուսաւորէր սենեակը, ծածկելով վերաւորելոյն մահիճը մեղմ ստուերի մէջ: Պատանւոյն կուրծքը անձածկոյթ էր, միայն լայն երկզ մը կը չընթապտէր ամբողջ կուրծքը՝ ծածկելով վէրքը:

Թագուհին մօտեցաւ յուշիկ ստուերին կողմէն քողածածուկ, և երկար ատեն կեցաւ մահճին քով գիտելով գհիւսնորը: Իրտը ուժգին կը բաբայէր, աչքերէն կայծակներ դուրս կու գային, խորհրդաց գծնալ կոխ մը կը տագնապէր զինքը:

Նոյն ինքն է նա, մատնիչն, չքաղազգէմ հիւր, զոր ճանցերն իր առաջին նուագ Միւլիդդայ նուիրական անտառին մէջ. Գեղեցիկն Արա, խանդակաթ պատանին, հիւրնկալեալն ի Բարեւոն, Շամիրամայ արքունեաց մէջ, ծածկելով սրտին խորքնէն գաւոր խորհուրդներ: Նոյն ինքն է նա, ամբարտաւան, արհամարհոտն, առաջինն որ մահացու անարգքն էր զինքը՝ աշխարհիս թագուհին: Նոյն ինքն է նա վերջապէս, ապստամբ հարկատուն, որուն համար այնչափ հաղաբաւորք արիւններն թափեցին. զաժանն, երախտամոռացն, որ յանդգներ էր յարել աղեղն խոցելու սիրտ մը զոր արդէն վերաւորեր էր անգթաբոյն զինուոր. և

ինքը կին գոլով քան Կինը սնեկակալ, արի ու վնասան հանդիսացեր էր: Այլ արդար են ի՞նք, և արգարութեամբ ահա իրեն շնորհներն յաղթութիւնը, մինչ թշնամին ընկեր էր հօն պարտեալ ու անպատիւ, և գուցէ օրհասական. . . .

Մօտեցաւ Շամիրամ մինչ վերաւորն կը ննջէր թանձրաբուն, և ձեռքովը շշտփից զգուշութեամբ ճակատը, որ կը բորբոքէր ջերմամբ, և քրտան մեծամեծ կաթիլներ կը թանաչին բոլոր երեսը ու վիզը:

— Ի՞նչ ըրի ես իրեն. — կ'ըսէր ինքն իրեն ցաւած սրտով. — ինչու գիտաւ ինձի. ինչու ամօթալից թողուց զիս աւանդուն տղէ: Ահա՛նոր, ահա՛նոր բան, անարգելէն ետքն ալ կ'ատէ գիս: Այլ գուցուցի ես իմ բարկութիւնս, ալ ասկէջ ետքը չեմ ատեր զինքը: Բայց արդեօք ասանցի՞ երբէր: Եթէ ատած ըլլայի, Միւլիդդա կը դատապարտէր գիս: Այլ ինչ և իցէ. եթէ կարենայի ազատել զինքը մահուանէ, կուտայի իմ անձս, թագաւորութիւնս, աւանդս, հարստաւ, բոլորն ալ կուտայի, միայն թէ կարենայի ազատել:

Այսպէս խօսեցաւ լալով ու անյուզաւ թեամբ, և ցաւոց սաստկութիւնէն ընկաւ ծունկի վրայ պատանւոյն մահճին քով. — Ելի՛ր, սիրելիդ իմ. — կը գոչէր. — ատէ՛ զիս, միայն թէ ելի՛ր: —

Հեծեմանքէն արթննալով պատանին, կրնար մատնուիլ Շամիրամ. ուստի ելաւ հօնկէջ և գնաց դրան քով ուսկից մտեր էր: Կ'ամաչէր իր արցունքէն զօրաւոր թագուհին ու զգրաւստ կիսն. և հօն ծնարգիւր ու բազկատարած կ'աղօթէր այսպէս.

« — Անու, օչնական, գու որ կը շնորհես հաստատութիւն ու կը լսես աղօթից, մի հեռացնիւր ինձի՛ք քու հովանաւորութիւնդ: Ի՛շ, հայր գերագոյն, դու որ կը նուաճես իշխանաց գաւառները. Անբիւս, առաջնորդ ու պահապան, իշխան աշխարհի, Նիւրոք, տէր խորհրդոց ու թագաւոր անքննին անդնդոց, լսեցէ ինձի: Սամ, կաւա՛վար երկրի ու երկրի, դու, որուն համար մեհեան մը կանգնեցի, զարդարելով աստղիդ պէս պարտեալ հարիւր ծուղորդոց ոսկիներով: Ագար, դու որ կը ցնորսես ամեն ընդդիմութիւն, Ներկայ, որ շնորհեցի ինձի սրոյ յաղթութիւն. Ներու ամենիմաստոյ, որ կ'ընթեռնուս սրտից ծածուկը, աստուած ամենազուրկ որ կը դարձանես ու կը քաջալուրես, լսեցէ օչնեցէ ինձի: Լոյս ու զօրութիւն տուէ՛ր, սրտալնդնեցէ՛ր զիս. այնպէս ըրէ՛ր որ չի մեռնի պատանին, կամ գիս ալ հետը մեռուցէ՛ք »:

Յետ ազօթից քաջալերուելով ու սրբելով արցունքը, վերադարձաւ դժբախտ կիւնը իր սիրելոյն քով: Բայց նոյն միջոցին Արա կամ յերազի տեսնալով թագուհւոյն ներկայութիւնը, կամ նեղուելով ցաւոցը սաստկութենէն, չարժեք գլուխը ու հառաչելով նուաղաձայն: Վասնցաւ Շամիրամ որ չըլլայ թէ արթննայ յանկարծ ու տեսնայ զինքը իր քովը. ուստի ետ քաշուեցաւ, և ծածկելով դարձեալ գլուխը վերարկուաւ, ելաւ սենեկէն մեղմաբայլ:

Արդ այցելութիւնն յոգնեցուցեր էր զինքը: Իշաւ քունը արտեսանացը վրայ. անհանդիստ ու տագնաաղդական քուն մը, որովհետեւ ահաւոր երազներով կը խռովէր զինքը: Երազեց որ պատանին մօտեցի՞ր էր մահուան, ուսկի ինքը միայն կրնար ազատել զինքը: Բայց ինչպէս. քախտակից ըլլալով ու մասնակցելով իր դժբախտութիւններ, Արա կորուսեր էր թագաւորութիւնը. ինքն ալ կորսնցրելու էր իրը: Թագուհին սեւագոյն ակն մ'ունէր, անծանօթ լիզուի փորագրեալ տառերով, որուն վրայ Քաղզեայց ամենէն իմաստունն աշխատեցուցեր էր վայրապար աչքերն ու հանձարը: Այդ պատի, կորածն ու անթափանցիկ քարը Տայգետայ քրմուհւոյն պարգևն էր յԱսկաղոնիս. այն դաժան ու մաղձոտ քրմուհւոյն՝ որ դաստիարակեր էր զՇամիրամ, և սիրեր իրեւ իր դուստրը, ամփոփելով մեհենին սաստիանաց վրայէն: Երկար ատեն այնպէս կարծիք էր անմեղ աղիկին՝ որ այդ կինն իր մայրն ըլլայ. բայց օր մը յայտնեց իրեն թէ չէր, և թէ Աստարտէն ի մանկութենէն Աստուծոյ նուիրուած, և թէ մօր մը խանդակած սէրը միայն ունէր իր վրայ:

Այն օրը յորում Շամիրամ հարսնանալով Միննիի պիտի ելլար Տայգետայ մեհենէն, դաժան քրմուհին իրեն կանչեց զինքը, և երկար ատեն սեղմելով ծոցոյն վրայ և թանալով արտասուօք, այսպէս խօսեցաւ, հանելով պարանոցէն սեւագոյն քարը.

— Արդեակ, անխմանալի տառեր դրուած են այս քարին վրայ, և Աստուածք գերազոյն գօրութիւն մը շնորհած են ասոր: Ասիկա կը պահէ զմարդ ամեն վտանգէ, ու կը փառաւորէ իր տէրը: Ես ուշ ունեցայ. բայց արդեօք պիտի չի փառաւորէ՞ զիս ու պիտի չօգնէ՞ ինձի, սակեց ելլալու ատեն քեզի տալովս: Ես քեզմով պիտի վերականգանաւմ Շամիրամ, քեզմով, զոր սիրեցի որպէս թէ իմ մարմինն ըլլայ ու արիւնքս: Յարգէ զափիկա ու պահէ խնամքով, և ասով ինչ բանի ձեռք զարնես կը

յաջողիս: Քանի որ խնորհ աստիճանի կին մ'ես, երջանիկ կ'ընէ զքեզ ընտանի որմեց ժէջ. և երբ բարձրանաս ի փառս, կը պահէ ի կործանմանէ:

Անայն ու խաբէական չէր այս խոստումը: Շամիրամ մը որ մահացուի կարելի էր ունենալ՝ ունեցեր էր. ձեռնարկութեանց յաջողութիւնն ու մեծութիւն. յուսուի՞ր փառաց ի փառս առաջնորդեր էր իրեն: Անոր կ'ընծայէր ըրած շարունակ յաղթութիւնները, Բակտրիոյ առուժը, Թագաւորական թագը, մեծութիւնը, ժողովրդոց պարտութիւնը ու իր գաւազանին տակ նուաճելը: Ամենայն ինչ յաջողք էր իրեն. այդ յուսուի՞ր պահեր էր զինքը ամեն վտանգէ. բարձրանալու էր ի փառս, և զոգցեն սովորական մարդոց կարգէն դուրս հաներ: Անոր համար սովոր էր միշտ պարանոցէն կրելու զայն, ազուցանելով մարգարտայեւ մանեկի մը մէջ:

Եւ ահա նոյն այդ քարն էր որ կը տեսնար յերազի: — Նկտէ՛ զայն ծովը. — կը հօժէր կաննիցէն անծանօթ ձայն մը. — դառնան մարգարիտներն իրենց նախկին վիճակը, և քարն ալ խառնուի յատակին միւս սեւագոյն քարանց հետ. դու ալ հաւասարէ՛ միւս կանանց: Գուցէ բախտն որ բարեբախտ ըրաւ զքեզ գահուն վրայ փոխուի բայց անտարակոյս սրտի առաւելազոյն երջանկութիւն կ'ունենաս: Կտրիկ չէ մահացուաց ամեն ուզածին ունենալ. կամ թագաւորութիւնդ և կամ սիրելիդ:

Եւ ոչ վայրկեան մ'երկմեցաւ Շամիրամ: Կը հանէր մանեակը պարանոցէն ու համարձակ կը նետէր ալեաց ժէջ: Այս գործով կ'ընկզմէր նա յանդուես իր բախտը. և անփոյթ էր, կը դողար ծխնեաց վրայ ու կը լուծուէր, իր ամենազօրաւոր կայսրութիւնը, և ինքը չէր գիտեր: — Թագուհիդ իմ, — կ'ըսէր պատգամաւոր մը հասնելով յառապաւ. — Մեստրիմի թագաւորը գրծելով իր երգմանը՝ զօրք կը ծոզէ քեզի դէմ: — Թագուհիդ իմ, կը յաւելուր երկրորդ մը քրտան ու փուշոյ մէջ թաթաւնայ, — արեւմտեան հեռաւոր աղգերն տիրեցին կղզեազգ, սրէ անցընելով մարգիկդ, և կ'իջնան Մարտու աշխարհին ափուներ, ուսկից իշխեցիք մինչև հիմա ծովուց վրայ: — Թագուհիդ իմ, կործանեցաւ թագաւորութիւնդ, — կ'աղաղակէր երրորդ մը լալով: — Մարք ու Պարսք ապրատմանելով կ'իջնան լիւններ. և ժողովուրդդ, հաւատարիմ ժողովուրդդ իսկ միանալով թշնամույն հետ, կը բռնայ դռները համարձակ:

Եւ այս միջոցին, յերազի, մտացը մթին

սենեկաց մէջ կ'աճէր ստուեր մը, կը թան-
ձրանար, մարդկային ձև կ'առնուր: Այդ
խօսական երևոյթն ծանօթ գէմք մ'ունէր,
այլ սև մօրուացը, լայն ճակտին ու խոր ա-
շացը վրայ չէր կրնար որդշել իր ճանցած
գէմքը: Սակայն քիչ հեռու, Ներքովթայ
գաւտուն վրայ նստեր էր իր որդին, սիրե-
լին Նինուսա որ կը թագաւորէր, և ուրա-
խութեան պայծառ լոյս մը կը սփռէր պա-
տանւոյն գէմքին վրայ: Եւ ոչ իսկ Արա, իր
սրտին սիրելին, կը հանգչէր տխուր մաճմին
վրայ, այլ վարդապօղոյն ամպ մը կը ժողվէր
երկուքին, կը վերցրնէր գետնէն, և կը
թանէր անառակման միջոցին մէջէն քաղ-
ցրաշունչ հողովով: Եւ սպիտակաթոյր ա-
ղանիք, թռչելով Միլիզդայ նուիրական
անտառէն, կ'առաջնորդէին վարդապօղոյն
ամպոյն, օրուն վրայ կը հանգչէին իրենք:
Մեծ ուրախութեան և երջանկութեան
մէջ էր Շամիրամ: Բայց արթնացած յան-
կարծ եղելոյն այդ գեղեցիկ երազող մէջ,
և կիտարթուն տեսաւ արշալուստն առաջին
ճառագայթը որ կը ներկէր կապտագոյն
Արարատայ ամպամած գագաթները: Ա-
ւաղ, երազող հանգուկան աշխարհէն, կը
վերադառնար դառնութեանց աշխարհը:
Ելաւ մէկէն անկողնէն, և կանչել տուաւ
Քաղզեայց գլխաւորը: Գուշակն հասաւ
մէկէն:

— Թագուհիդ ամենազօր, կեցցես յախ-
տեան: Ինչ հաճոյական ծառայութիւն
կրնամ մատուցանել:

— Հայոց թագաւորն. . . — հարցոց
անձկութեամբ:

— Կը հանգչի: Խաղաղ անցուց գիշերը
կարծածէն ալ աւելի: Այսօր վտանգաւոր
օրն է. . .

— Կը յուսամ. . . — վրայ բերաւ Շա-
միրամ, ուղղելով հրաբորբոք աչքերը: Բաղ-
զէին վրայ:

— Դից վրայ է մեր բոլոր անկախու-
թիւնը, — պատասխանեց խոնարհու-
թեամբ: — Երազեցի քիչ տալ՝ որ պիտի
ապրեցընեն զինքը, որպէս զի ըստ ասոր-
ծանացդ վարուիս հետը:

Շամիրամ ապշած նայեցաւ իրեն մտա-
ջրութեամբ:

— Երազեցիք, — Գոչեց՝ ապա. — Կը
հաւատամ երազոց:

— Երազը յատուածող է, — ըսաւ գու-
շակն հաստատութեամբ, — սակայն գը-
րուած է. «Իշարագուշակ երազոց, թագա-
ւորդ երկնից, պահեալ զմեզ: Թագաւորդ
հրկրի պահպանեալ զմեզ»:

Գիշերային երազները հոգիներն կը բե-
րեն մեզի, որոնք կը շարժին կամօք Դից ի

խորս երկնի և երկրի, և կը բերեն մեզի՝
որպէս զի կարգաւք առնոց մէջ երկնից
բարձրագոյն կամքը: Մեր երկրաքարը մար-
մինն չի ներեր մեզ վերանալ մինչև առ
Աստուածս, միայն գիշերը, երբ հոգին
բաժնուած է ի մարմնոյ, այն ատեն շնոր-
հուած է արաքերութիւն ունենալ երկ-
նից հետ:

— Բարձրագոյն կամքը, — կրկնեց Շա-
միրամ. — լաւ է. ուրեմն այնպէս կը հա-
ւատամ ու կը հնազանդիմ:

Այսպէս ըսելով մօտեցաւ արկղի մը յո-
րում կը պահէր իր ակունքը. հանեց մար-
գարտայեւ մանեակը, զննեց յուռութիւն,
համբուսեւ, և զնաց գէպ ի պատուհանը
որ կը նայէր լճին վրայ:

Քաղզեայն կը գիտէր զինքը զարմացած
ու վախցած. որովհետև չէր հասկընար թէ
ինչո՞ւ թագուհին այդ ժամուն կանչեր էր
զինքը, և ինչո՞ւ յետ տարօրինակ հարց-
մանց հանեց արկղէն իր մանեակը:

— Ըսէ՛ դարձեալ, — կրկնեց Շամիրամ,
գառնալով իրեն պատուհանին առջևէն. —
արդեօք ստոյգ է ինչ որ լսած եմ յիմաստ-
նոց՝ թէ այս լճակին ջուրը աղի ըլլայ:

— Այո, թագուհիդ իմ, — և անոր հա-
մար ժողովուրդն Վանայ ծով կ'անուանէ:
Ժամանակաւ այս ընդարձակ լճին ու հե-
ռաւոր ծովուց մէջ հաղորդակցութիւն
կար:

— Ի ծով ուրեմն, ի ծով, — ընդհատեց
թագուհին առանց այլ ևս մտիկ ընելու ի-
րեն. և վար նետեց յուռութիւն: Մանեակը
իրեն ծանրութեամբը իլաւ մէկէն, դար-
նուեցաւ կապտագոյն աշխաց ու աներևու-
թացաւ:

Բայց ժողովուրդն կը ճանչնար Շամիրա-
մայ մանեակը, որովհետև մէջը ազուցած
սևագոյն քարին գաղտնի գորութիւն մը
կ'ընծայէր:

— Ինչ կ'ընես, թագուհիդ իմ, — գո-
չեց Քաղզեայն ահաբեկ. — Այդ յուռութիւն
որ միշտ պահպաներ էր զքեզ, և միշտ փա-
ռաւորներ թագաւորութիւնդ. . .

— Հօն է, խորին անդգոց մէջ, — ընդ-
հատեց թագուհին հաճութեամբ. — Միթէ
չըսիր, իմաստուն գուշակդ, որ հաւատա-
լու է երազոց: Ուրեմն ազգեցութիւն ու-
նեցայ յերազի նետելու զայն ի ծով: Գնա՛
հիմա, և եթէ կ'ուզես բռնել. «Շամիրամայ
մանեակն ընկաւ ի ծով»: աւելցուր ապա-
թէ կը դառնայ հօն ուսկից ելաւ, և ոչ գը
կրնայ որդշել տեղը:

— Իս կը լռեմ, թագուհիդ ամենազօր,
Թոթովեց զուշակն, ծակելով խոնարհու-
թեամբ: Անտարակոյս Աստուածներն աղ-

դեցինք քեզ դայն, և հարկ չէ որ ուսմիկն գրտնայ ամին բան, ուսկից կրնայ չար գուշակութիւններ հանել:

— Գնա՛ւ ուրեմն, և դարձի՛ր Հայոց թագաւորին քով: Կ'ուզեմ՝ որ առողջանայ պատանին, — ըսաւ եռանդազին: Շամիրամ շնորհակալ է իր կամաց մեկնողին և իրեն օգնողին: Ուզածդ խնդրէ, միայն թէ սպասէ դինքը մահուանէ:

— Թագուհիդ, ամենազօր, — պատասխանեց Քաղզեայն, — մարդս ձեռքէն եկածէն աւելի բանի մը կարող չէ: Կը մատուցանեմ առողջարար գողեր, և մեծեռանգն ազօթիւք կը խնդրեմ՝ Նիբայ օգնութիւնը: Եթէ դադրելու ըլլայ վիրացը ջերմութիւնը, եթէ բանալու ըլլայ վերտին աչքերը՝ ի լոյս, և խօսելով յայանտի որ նետը մնասած չէ կուրծքին կարեւոր մասերուն, կ'երգեմ՝ մէկէն գովաբանութեան երգ մը առ Յաւիտենականն, որովհետեւ վտանգն անցած է: Կ'երթամ ուրեմն, թագուհիդ իմ, հպատակելով ակնարկութեանդ: Ի՞նչ վարձք իմ աշխատութեանցս, թագաւորութեանդ ծաղկիլը ու բարգաւաճիլը կ'ուզեմ:

Այսպէս ըսաւ ու մեկնեցաւ, մտածելով բայց չի հասկընալով թէ ինչ կը նշանակէր Թագուհւոյն յանկարծական աշխուժութիւնը, և թէ ինչ պատճառաւ յուսուածք ծով նետեց: Շատ կը փափարէր իմանալ Շամիրամայ կարգը, բայց ոչ թէ միայն օրինաց հակառակ էր հարցընել զայն իրեն, այլ և կրնար նոյն վայրկեանին հետաքրքրութեանը պատիժն ընդունիլ: Քաղզեայ ըլլալն բաւական չէր ազատելու ի խարազանէ և ի կախադանէ: Ներքովը այդ զարմին թագաւորները սնոտիապաշտ այլ վայրագ էին, կը վախնային ի Գից, այլ չէին հանդուրժեր Քրմաց ազատարբան համարձակութեանը: Բայց երբ չորից լեզուաց ծողովորդն և բոլոր Ասորայ որդիքն ձանձրանալով օտարազգի Թագուհւոյն բռնութեանէ, հաստատեցին ազգային թագաւորական երկրորդ ցեղ մը, այն ատեն քրմերն, գուշակներն և աստղահմայք զօրաւոր ու աշխարհու եղան, որ նախ փառաւորեցին և ապա կործանեցին աշխարհիս ամենահին կայսրութեանց զօրաւորը:

Եւս Քաղզեայն, թողլով զԹագուհին ի մտայող խորհրդաւ՝ Նոյն օրուան ու ժամուն մէջ պիտի որոյնէր իրեն բախտը: Այլ չէր յիշեր իր թագաւորութիւնը. միտքը չէր գար նետած յուսուածք, եթէ ոչ իբր տարակուսանաց առարկայ մը: Կրնայ ըլ-

լալ: Կ'ըսէր իրեն իրեն, որ անորդ քարի կտոր մը փակէ յինքեան այդ առասպելին ազօրութիւնը, որ ուղղէ զպատանհարս և կառավարէ զազազայն:

Ստանձայն մը, Հուրքն էր, հաւատարիմ պահպանն, որ կը մտնար:

— Ուրեմն. — ազազակեց Թագուհին, յոտն կանգնելով, և ձեռքովը կը ճմլէր կուրծքը, որպէս թէ արգելուլ ուղինալով սրտին բաբախումը:

— Թագուհիդ իմ, — ըսաւ Հուրք, — Քաղզեայք կ'երաշխատեն պատանոյն կեանքը: Ազատ է վտանգէն:

— Ազատ է. — խնդրեմ, նորէն կրկնէ, աղաւտ է:

— Այժմ. փարատեցաւ ամեն վախ. — կրկնեց ներքինապետը. — կուրծքին ջերմութիւնը դադրեցաւ, պատանին բացաւ աչքերը և շնորհակալ եղաւ Քաղզեայց բարեգութիւն մտնողը. բայց լաւագոյն կը համարէր չի զարթնուիլ:

Արդ վերջին խօսքը տրոմբեցուց նորէն զՇամիրամ և դողաց բոլոր մարմնովը: Բայց ինք շատոնց վարժեր էր ցաւոց ու տրոմոսութեան. ուստի քանի մը վայրկեանէն գտաւ նորէն ինք դինքը:

— Շատ լաւ. — ըսաւ նա արիարար շարժելով գլուխը. — վտանգէն ազատիլէն ետքը կը սիրէ անշուշտ նորէն ապրիլը: Բայց ըսէ նայինք, ինչպէս եղաւ այն մինչ Քաղզեայն այնչափ կը տարակուսէր...

— Թագուհիդ իմ, և ոչ իսկ իրենք գիտեն, այլ Գից հրաշք մը կը համարին զայն: Շամիրամ ուրիշ բան չըսաւ: Իր փափաքներն հասեր էր:

— Ո՛վ Աստարտէ, մայր իմ, ներէ ինձ, — ըսաւ ինքն իրեն, — Նիտեցի պարզեք, բայց ազատեցաւ պատանին մահուանէ: Դու ևս նոյնպէս չէիր ընել, եթէ սրտիդ անձանթ Թագաւոր մը՝ սպասէր քեզմէ մահ կամ կեանք:

Եւ երբ պիտի արձրէր հաւատարիմ ծառան, արեակին մէջ գրագիրն ներս մտնալու հրաման խնդրեց: Մտաւ մէկէն:

— Թագուհիդ ամենազօր, — ըսաւ զետին խոնարհելով. — զքեռաց հաշիւն ըստ թու հրամանիդ կատարուեցաւ: Այն քիչերուն մէջ որ բռնուեցան Հայոց թագաւորին հետ՝ կայ մէկ մը որ դասալիք փախած է Աստարտէ բանակէն: Հնդիկ մ'է, և շատերն ճանչցան զինքը. ինքն իսկ չուրանար՝ եթէ հարցուի:

— Փաղկ գիտէ իմ հրամանս. — ըսաւ Թագուհին համառօտիւ. — հպական գերինքն ի ծառայութիւն, իսկ գաստիքներն ի մահ:

— Իրմէ զոտ չկայ ուրիշ գոտալիք, և պատիժն կրելէն առաջ կ'ուզէ ներկայանալ թագուհւոյդ: Ինչ հաւատք ընծայելու է ըսածին չեմ գիտեր. բայց կ'երգնու որ ունի մեծամեծ գաղտնիք, զորոնք Ա.բքատից թագուհւոյն միայն կրնայ յայտնել:

Համիրամայ սիրտը նեղուեցաւ գրաւ գրին պատգամաւորութեանը վրայ: Չախորդ գուշակութիւն: Սկըսան արդեօք յուռութիւն կորստեան փնասակար հետեւանքը:

Թագուհին քիչ մ'ատեն կեցաւ լռիկ, մտածելով ու հարցընելով ինքն իրեն թէ ինչ պիտի ըսէր այդ մարդն: Արդեօք վատասրտութեամբ մահուանէ՞ կը վախնար,

և պատճառանք մը կը փնտռէր երկարելու իր կեանքը: Այլ ոչ. գասալիք մ'է, ձևերը զէնքով բռնուած, Արային քով. գուցէ ճշմարիտ էր ըսածն թէ մեծամեծ գաղտնիք ունի յայտնելիք: Բայց ինչ տեսակ գաղտնիք, արդեօք Հայոց թագաւորին կը վերաբերէին, և իրեն Բաբելոնէն փախըստեանը, որով թէ ինքը և թէ իր թագաւորութիւնը այդ խեղճ վիճակին հասեր էին:

— Թող գայ, — ըսաւ թագուհին, կը սպասեմ իրեն:

Կը շարունակուի:

